

АРАЛЫҚ ЕСЕП
7 ақпан – 1 наурыз 2023 ж.

3 наурыз 2023 ж.

I. НЕГІЗГІ ЕРЕЖЕЛЕР

- 19 қаңтарда Президент Қасым-Жомарт Тоқаев барлық деңгейдегі жергілікті кеңестерге жергілікті сайлаумен қатар 19 наурызда өтетін Парламенттің төменгі палатасына (*Мәжіліске*) мерзімінен бұрын парламенттік сайлау өткізу туралы жариялады. Сайлау елде басталған бірқатар реформалар аясында өтіп жатыр және ДИАҚБ СБМ сұхбаттасушыларының көпшілігі осы сайлауға қоғамның едәуір белсенді қатысуын күтеді.
- *Мәжілістің* барлық 98 мүшесі жаңадан енгізілген аралас сайлау жүйесі бойынша сайланады, олардың үштен екісі жабық тізімдері бар пропорционалды жүйе бойынша, ал үштен бірі көпшілік округ бойынша сайланады. Сайлау учаскелерінің шекаралары анықталғаннан кейін жаңадан құрылған бірмандатты округтер арасында тіркелген сайлаушылар санында айтарлықтай айырмашылықтар байқалады.
- Соңғы жылдары парламенттік сайлаудың құқықтық базасына айтарлықтай өзгерістер енгізілді. Сайлау жүйесінің өзгеруі кандидаттарды тіркеуге әсер етті, сайлауды өткізу органдарының құрылымы мен жұмысын, соның ішінде сайлау күніндегі процедураларды және сайлау науқанын қаржыландыру ережелерін өзгертті. ДИАҚБ СБМ сұхбаттасушыларының көпшілігі реформаларды құптады, олар ДИАҚБ-ның алдыңғы бірнеше ұсыныстарын, соның ішінде сайлау шегін төмендетуді, өзін-өзі ұсынған кандидаттарға өз кандидатураларын ұсынуға мүмкіндік беретін толық тікелей *Мәжілісті* енгізуді және партияларды тіркеу талаптарын жеңілдетуді қарастырды. Сонымен бірге бейбіт жиналыстар, пікір білдіру және бұқаралық ақпарат құралдарының бостандығына қатысты басым ұсыныстар назардан тыс қалды.
- Сайлауды өткізу Орталық сайлау комиссиясына (ОСК), сондай-ақ аумақтық, округтік және учаскелік сайлау комиссияларына (АСК, ОСК және УСК) жүктелген. Осы уақытқа дейін ОСК бұқаралық ақпарат құралдарының, саяси партиялардың және мемлекеттік мекемелердің өкілдері қатысқан тұрақты отырыстар өткізді. ОСК отырыстары сурдоаудармасы бар қазақ және орыс тілдерінде тікелей эфирде көрсетіледі, ал шешімдер жедел жарияланады. Сайлау комиссияларының қызметкерлерін сайлау күні рәсімдерге оқыту жалғасуда. Сайлаушыларға арналған ақпараттық науқан жалғасуда. ОСК жаңа сайлау жүйесі аясында қатарлас сайлау өткізудің қиындығын мойындады.
- Қылмыстың ауырлығына қарамастан, сот әрекетке қабілетсіз деп таныған немесе түрмеде отырғандарды қоспағанда, 18 жастан асқан азаматтардың дауыс беру құқығы бар. Сайлаушыларды тіркеу пассивті және тұрақты тұрғылықты жеріне негізделген. Сайлаушылардың тізімдерін жергілікті атқарушы органдар азаматтық хал актілерінің мемлекеттік тізілімінің деректері негізінде жасайды. 4 наурыздан бастап сайлаушылар тізімдері көпшіліктің назарына ұсынылады. Сайлаушылар уақытша тіркелген жері бойынша тізімге енгізу туралы өтініш бере алады және егер олар тізімге көрсетілмесе, учаске шегінде тұратынын растап, сайлау күні сайлаушылар тізіміне қосылуы мүмкін. 12 миллионға жуық сайлаушы тіркелген.

- Тек саяси партиялар жалпыұлттық сайлау округінде кандидаттарды ұсына алатын болса, бір мандатты сайлау округтерінде кандидаттарды ұсынуды саяси партиялар, қоғамдық бірлестіктер және азаматтар өзін-өзі ұсыну арқылы жүзеге асыра алады. ОСК пропорционалды жарысқа қатысу үшін 281 кандидаты бар 7 партиялық тізімді тіркеді, ал УСК және округтік сайлау комиссиялары мажоритарлық округтер бойынша 435 кандидатты, оның ішінде 359 өзін-өзі ұсынған кандидаттарды тіркеді. Көптеген бір мандатты үміткерлер тіркеуге қажетті жоғары қаржылық жарнаға алаңдаушылық білдірді. Партияларды тіркеу талаптарының жеңілдеуіне қарамастан, ДИАҚБ СБМ-ның кейбір сұхбаттасушылары, соның ішінде тіркелуге тырысқан топтар тіркеу процесінде айтарлықтай әкімшілік кедергілер орын алғанын хабарлады.
- Науқан ресми түрде 18 ақпанда басталып, 17 наурызда аяқталады. Науқан қызу жүріп жатыр, әсіресе Интернетте және көптеген кандидаттары бар бір мандатты сайлау округтерінде. Әзірге сайыскерлер жабық орын-жайларда, негізінен жұмыс орындарында кездесулер ұйымдастыруға, плакаттар мен билбордтарды пайдалануға және әлеуметтік желілердегі белсенділікке сүйенеді. Сайлау науқанында бірде-бір тақырып басым болған жоқ, өйткені партиялар мен кандидаттар өздерінің назарын әлеуметтік, экономикалық және саяси мәселелердің кең ауқымына аударды.
- Қазіргі уақытта әйелдер өткен шақырылымдағы *Мәжілістегі* 107 орынның 28-ін, 22 министрлік лауазымның 3-ін иеленеді және облыс *әкімдерінің* (губернаторлардың) 20 лауазымының ешбірінде жоқ. Саяси партиялардың ешқайсысын да, партиялық тізімдерді де әйел басқармайды. Алайда, әйелдер сот жүйесінде және төмен тұрған сайлау комиссияларында жақсы ұсынылған. Әйелдер партиялық тізім бойынша тіркелген кандидаттардың 28,5 пайызын және бір мандатты сайлау округтерінде 19,5 пайызын құрайды.
- Кандидаттардың партиялық тізім науқандары олардың партияларының сайлау қоры есебінен қаржыландырылуы мүмкін, ал бір мандатты сайлау округтеріндегі кандидаттар өз науқандарын өз қаражаттары мен қайырымдылықтары арқылы қаржыландырады және мемлекеттік субсидияларды пайдалана алады. Заңнама қайырымдылық пен шығыстардың лимиттерін белгілейді; ДИАҚБ-ның алдыңғы ұсынысына сәйкес жеке қайырымдылыққа шектеулер енгізілді. Аралық және қорытынды қаржылық есеп үшін ережелер қарастырылған. Бірқатар көпшілік кандидаттары ДИАҚБ СБМ-ға сайлау науқанының арнайы банктік шоттарын ашудағы және жұмыс істеудегі әртүрлі қиындықтар туралы хабарлады.
- Конституция сөз бостандығы мен бұқаралық ақпарат құралдарына кепілдік береді және цензураға тыйым салады. Алайда, ДИАҚБ СБМ көптеген сұхбаттасушылары ақпаратқа қол жетімділіктің шектелуіне және мемлекеттік шенеуніктерді қорлағаны, жалған ақпарат таратқаны және жала жапқаны үшін қылмыстық қудалауға алаңдаушылық білдірді, ДИАҚБ СБМ сұхбаттасушыларының пікірінше, жақында орын алған сыни пікір білдірген журналистерге қатысты қорқыту мен қудалау жағдайлары өзін-өзі цензураға одан әрі ықпал етуі мүмкін: үкімет тарапынан іздестіру жүргізілуде. Заң бұқаралық ақпарат құралдарын конкурсқа қатысушылардың объективті жариялануын қамтамасыз етуге, конкурсқа қатысушылардың ар-намысы мен қадір-қасиетіне нұқсан келтіруден аулақ болуға және бос уақыт пен кеңістікті бөлу үшін тең жағдайларды қамтамасыз етуге міндеттейді. Сайлау туралы заңға енгізілген соңғы түзетулер барлық онлайн платформа пайдаланушылары, соның ішінде әлеуметтік медиа мен жедел хабар алмасу мессенджерлері үшін БАҚ-мен жұмыс істеу ережелерін кеңейтті.
- Нормативтік-құқықтық база сайлауды өткізу органдары мен мамандандырылған әкімшілік соттардың дауларды шешуін көздейді. Бүгінгі таңда ОСК-ға ақпарат беру туралы 248-ге жуық

өтініш пен сұраныс келіп түсті. Қазіргі уақытта аймақтық әкімшілік соттарға сайлау өткізудің ашықтығы мен кандидаттарды тіркеу бойынша комиссиялардың шешімдеріне қатысты шектеулі шағымдар түсті. Прокуратура тіркелген кандидаттарға қатысты мерзімінен бұрын үгіт жүргізуге байланысты бес іс бойынша, сондай-ақ заңнама ережелерін бұзғаны үшін бес тұлғаға қатысты әкімшілік іс қозғады.

- Жаңадан өзгертілген Сайлау туралы заң азаматтық байқаушыларды аккредиттеудің ресми процесін енгізді, билік ол азаматтық қоғам ұйымдарымен кеңескеннен кейін қабылданғанын айтады. Жарғыларында сайлауды бақылау қызметіне сілтеме жасалған қоғамдық бірлестіктер мен коммерциялық емес ұйымдар азаматтық байқаушыларды тағайындай алады. Азаматтық байқаушылардың кейбір топтары ДИАҚБ СБМ-ға аккредиттеу процесінің ұзақтығына қатысты алаңдаушылықтары туралы хабарлады, бұл 30 күнге дейін созылуы мүмкін және олардың пікірінше, бақылауға дайындықты кешіктіреді.

II. КІРІСПЕ

Биліктің шақыруымен ЕҚЫҰ Демократиялық институттар және адам құқықтары бюросы (ДИАҚБ) 7 ақпанда Сайлауды бақылау миссиясын (СБМ) құрды.¹ Эоган Мерфи басқаратын ДИАҚБ СБМ Астанада орналасқан 11 адамнан тұратын негізгі топтан және 17 ақпанда бүкіл Қазақстан бойынша орналастырылған 32 ұзақ мерзімді байқаушыдан тұрады. Миссия мүшелері ЕҚЫҰ-ға мүше 24 мемлекеттен алынады және Миссия мүшелерінің 40 пайызы әйелдер. ДИАҚБ қатысушы мемлекеттерге дауыс беру күні сайлау барысын бақылау үшін 300 қысқа мерзімді байқаушыны іссапарға жіберуді сұрады.

III. АЛДЫҢҒЫ ТАРИХЫ ЖӘНЕ САЯСИ МӘНМӘТІНІ

19 қаңтарда президент Қасым-Жомарт Тоқаев 19 наурызда өтетін парламенттің төменгі палатасына (*Мәжіліске*) кезектен тыс парламенттік сайлау туралы жариялады. Жергілікті сайлау облыстық, қалалық және аудандық деңгейлердегі жергілікті кеңестердің (*мәслихаттардың*) барлық деңгейлері үшін бір күні өтеді.²

Кезектен тыс парламенттік сайлау 2022 жылғы қаңтардағы саяси толқулар мен өлімге әкелген зорлық-зомбылықтан, 2022 жылғы 5 маусымдағы Конституциялық референдумнан және 2022 жылғы 20 қарашадағы кезектен тыс президенттік сайлаудан кейін өтті.³ Қаңтардағы қайғылы оқиғалар үкіметте үлкен кадрлық өзгерістер тудырды; Президент “Жаңа және әділ Қазақстан” жаңа мемлекеттік моделін ұсына отырып, 2023 жылдың ортасына дейін аяқталуы тиіс “барлық негізгі саяси институттарды: Президентті, Парламентті және Үкіметті қайта жүктеу және жаңарту” үшін реформалар бағдарламасын ұсынды.⁴

¹ [ДИАҚБ Қазақстанда сайлауды бақылау бойынша алдыңғы есептерін](#) қараңыз.

² *Мәслихатқа* бір мезгілде сайлау олар парламенттік сайлауды өткізуге ықпал ететін шамада ғана байқалатын болады.

³ 2022 жылдың қаңтар айының басында жанармай бағасының өсуіне байланысты демонстрациялар айтарлықтай экономикалық және саяси реформалар жүргізудің ұлттық талаптарына айналды. “Қаңтар оқиғаларынан” кейінгі ресми есептерде 238 өлім, оның ішінде 19 құқық қорғау органдарының қызметкерлері туралы айтылды. 2022 жылғы кезектен тыс президенттік сайлауда президент Тоқаев 81,31 пайыз дауыс алды.

⁴ 2022 жылғы [16 наурыздағы](#) және [1 қыркүйектегі](#) Президент Тоқаевтың халыққа жолдауын қараңыз. Тәртіпсіздіктерден кейін премьер-министр, оның кабинетінің жартысы және сол кезде Ұлттық қауіпсіздік кеңесінің басшысы болған Бірінші президент өз қызметінен шеттетілді.

Осы сайлауға аз уақыт қалғанда Әділет министрлігі (ӘМ) екі жаңа партияны - «Байтақ»пен «*Respublica*» тіркеп, саяси партиялардың жалпы санын жетіге дейін арттырды.⁵ ДИАҚБ СБМсұхбаттасушыларының көпшілігі осы сайлауға көпшіліктің көбірек қатысуын күтті, негізінен бір мандатты сайлау округтерін енгізу және өз кандидатураларын өзін-өзі ұсыну мүмкіндіктерінің арқасында.

Қазіргі уақытта әйелдер *Мәжілісте*гі 107 орынның 28-ін (26 пайыз), 22 министрлік лауазымның 3-ін иеленеді және 20 облыс *әкімінің*арасында бірде-бір әйел жоқ.⁶ Саяси партиялардың ешқайсысын да, партиялық тізімдерді де әйел басқармайды. Алайда, әйелдер сот жүйесінде және сайлау әкімшілігінің төмен тұрған деңгейінде жақсы ұсынылған.

IV. НОРМАТИВТІК-ҚҰҚЫҚТЫҚ БАЗА ЖӘНЕ САЙЛАУ ЖҮЙЕСІ

Парламенттік сайлаудың құқықтық негізі Конституцияны (2022 жылғы 17 қыркүйектегі соңғы үзету), Сайлау туралы конституциялық заңды (Сайлау туралы заң, 2022 жылғы 5 қарашадағы соңғы түзету) және басқа заңдардың тиісті ережелерін, соның ішінде бұқаралық ақпарат құралдарына қатысты заңнаманы, Бейбіт жиналыстар туралы заңды, Саяси партиялар туралы заңды, Әкімшілік рәсімдік-процестік кодексті және Қылмыстық кодексті қамтиды. Қазақстан демократиялық сайлауға байланысты негізгі халықаралық және өңірлік құжаттардың қатысушысы болып табылады.

Қазақстанда *Мәжілістен* және 50 мүшеден тұратын жанама сайланатын Жоғарғы Палатадан (Сенаттан) тұратын екі палаталы парламент бар. 2022 жылғы конституциялық реформадан кейін *Мәжіліс* жаңадан енгізілген аралас пропорционалды және мажоритарлық сайлау жүйесі бойынша сайланған 98 мүшеден тұратын тікелей жолмен толық сайланатын палата болады.⁷ Палатаның үштен екісі (69 орын) бірыңғай жалпыұлттық сайлау округінде 5 пайыздық сайлау шегі бар жабық тізімдер бойынша пропорционалды жүйе негізінде, ал 29 мүше бір мандатты сайлау округтерінде бір турда көп таңдаудың мажоритарлық жүйесі бойынша сайланады (бірінші мақсатқа қол жеткізген тұлға тағайындалады). ДИАҚБ сұхбаттасушыларының көпшілігі бұл өзгерісті құптады, өйткені ол өзін-өзі ұсынған кандидаттардың қатысуына мүмкіндік береді. Алайда, кейбір көпшілік кандидаттар өздерінің сайлау округтерінің географиялық көлемін сынға алды, бұл олардың пікірінше, сайлаушыларға қолжетімділікті шектейді. Конституцияда императивті мандат қарастырылған: өз партиясынан кететіндер немесе одан шығарылғандар немесе партиясы өз қызметін тоқтатқандар өз мандатынан айырылады. 2022 жылғы конституциялық түзетулер бір мандатты сайлау округі бойынша сайланған *Мәжіліс* мүшесін кері қайтарып алу мүмкіндігін де енгізді.

Конституциялық өзгерістердің нәтижесінде 29 жаңадан құрылған бір мандатты сайлау округтері үшін сайлау округтерін Орталық сайлау комиссиясы (ОСК) 2022 жылдың желтоқсанында анықтады; шешім жобасы жарияланғанымен, қоғаммен кеңесеткізілген жоқ. Сайлау туралы

⁵ Оларға жаңадан тіркелген партиялардан басқа, парламенттік "*Amanat*" (бұрынғы "*Нұр Отан*") - 76 орын, "*Ақ жол*" демократиялық партиясы - 12 орын және Қазақстан Халық партиясы (ҚХП) - 10 орын, сондай-ақ "*Ауыл*" халықтық-демократиялық патриоттық партиясы, Жалпыұлттық социал-демократиялық партия (ЖСДП). *Мәжілістен* шығатын мүшелердің шамамен 40 пайызы осы сайлауға қатысады.

⁶ [БҰҰ Әйелдерге қатысты кемсітушілікті жою комитетінің \(CEDAW\)](#) Қазақстан бойынша бесінші мерзімді баяндамасы бойынша 2019 жылғы қорытынды ескертулерде әйелдердің басшылық лауазымдардағы төмен өкілдігіне және әйелдердің саяси өмірге қатысуына кедергі келтіретін кемсітушілік гендерлік стереотиптерге алаңдаушылық білдірілді. Осыған қарамастан, "БҰҰ-әйелдер" 2022 жылғы [есебіне](#) сәйкес, Қазақстан өзінің жалпы рейтингін жақсартты және "білім беру деңгейлеріндегі гендерлік айырмашылықтарды жойды, экономикалық мүмкіндіктердің жақсарғанын және жалақының теңдігін көрсетті, сондай-ақ басшылық лауазымдардағы әйелдердің үлесін арттырды".

⁷ Бұрынғы *Мәжіліс* 107 мүшеден тұрды, оның 9-ын Қазақстан халқы ассамблеясы сайлады.

заңға сәйкес, округтерді бөлу процесі елдің аумақтық бөлінуін және әр сайлау округіндегі сайлаушылар санын ескеруі керек.⁸ Әрбір сайлау округіндегі сайлаушылар санында айтарлықтай айырмашылықтар бар; ОСК бұл ерекшеліктерді халық тығыздығының айырмашылықтарымен, сондай-ақ аймақтардың (*облыстардың*) әртүрлі өлшемдері сияқты тарихи себептермен түсіндірді, бұл, мысалы, ең кішкентай округті басқасымен біріктіруді қиындатады.⁹

Соңғы жылдары сайлау бойынша нормативтік-құқықтық базаға айтарлықтай өзгерістер енгізілді. 2022 жылғы конституциялық өзгерістерден кейін парламенттік сайлауға қатысты сайлау бойынша нормативтік-құқықтық база айтарлықтай қайта қаралды. Сайлау туралы заңға түзетулер жобасы 2022 жылдың шілдесінде қоғамдық шолу және түсініктеме беру үшін онлайн жарияланды және азаматтық қоғам ұйымдарының материалдары негізінде кейбір өзгерістер енгізілді.¹⁰ Соңғы конституциялық және заңнамалық өзгерістерге қарамастан, бейбіт жиналыстардың, пікір білдірудің және бұқаралық ақпарат құралдарының бостандығына қатысты басым ұсыныстар назардан тыс қалды.¹¹

Сайлау жүйесінің өзгеруі кандидаттарды тіркеуге одан әрі әсер етті, сайлауды өткізу органдарының құрылымы мен жұмысын, соның ішінде сайлау күніндегі процедураларды және сайлау науқанын қаржыландыру ережелерін өзгертті.¹² Сайлау туралы заңдағы басқа маңызды жаңалықтарға әлеуметтік медиа үгіт-насихатын реттеу және азаматтық байқаушыларды аккредиттеудің ресми процедурасын енгізу кіреді. Соңғы жылдары саяси партиялар туралы заңға елеулі түзетулер енгізілді, бұл партияны тіркеу үшін қажетті мүше санына қойылатын талаптарды 20000-нан 5000-ға дейін төмендетті.¹³

ДИАҚБ СБМ сұхбаттасушыларының көпшілігі реформаларды құптады, олар ДИАҚБ-ның алдыңғы бірнеше ұсыныстарын, соның ішінде сайлау шегін 7-ден 5 пайызға дейін төмендетуді, *Мәжілісте*гі барлық орындардың тікелей сайлануын қамтамасыз етуді, өзін-өзі ұсынған кандидаттарға сайлауға қатысуға мүмкіндік беруді және партияларды тіркеу талаптарын жеңілдетуді қарастырды.

V. САЙЛАУДЫ ӨТКІЗУ ЖӨНІНДЕГІ ОРГАНДАР

Мәжіліс сайлауындағы сайлау әкімшілігінің құрылымына ОСК басқаратын сайлау комиссияларының төрт иерархиялық деңгейі кіреді, олардың әрқайсысы бес жылдық мерзімге тағайындалады. Екінші деңгейде 20 аймақтық (*облыстық*) Аумақтық сайлау комиссиясы (АСК)¹⁴ және 16 округтік сайлау комиссиясы (ОСК) бар; соңғылары бір мандатты сайлау

⁸ ОСК 20 әкімшілік бірлікте 29 округті анықтады (17 *облыс* және республикалық маңызы бар 3 қала). 13 сайлау округінің шекаралары әкімшілік *облыстарға* ұқсас, ал 4 *облыс* (Алматы, Жамбыл, Қарағанды және Түркістан) пен Алматы, Астана және Шымкент қалалары бөлінген.

⁹ 27 ақпанда ОСК сайлау округтері бойынша сайлаушылар санын жариялады. Ең кіші сайлау округі-шамамен 142 000 сайлаушысы бар Ұлытау *облысы*, ал ең ірі сайлау округі-шамамен 562 590 сайлаушысы бар Ақтөбе *облысы*.

¹⁰ Атап айтқанда, түзетулердің бастапқы жобасынан сайлауды бақылағысы келетін азаматтық қоғам ұйымдарын шетелдік қаржыландыруға тыйым алынып тасталды.

¹¹ Атап айтқанда, *партиялар мен кандидаттарды тіркеу, сайлау науқаны, бұқаралық ақпарат құралдары, азаматтық және халықаралық байқаушылар туралы* есептің бөлімдерін қараңыз. Халықаралық ұйымдар негізгі бостандықтар Конституциямен қорғалғанымен, негізгі заңнамамен шектелетініне бірнеше рет алаңдаушылық білдірді.

¹² Есептің тиісті бөлімдерін қараңыз.

¹³ Сонымен қатар, басқа талаптар төмендетілді: саяси партияны құруға 1000 адамнан емес, 700 адамнан тұратын топ бастамашы болуы керек, ал партияда 600 емес, кем дегенде 200 мүшеден тұратын аймақтық филиалдар болуы керек.

¹⁴ 17 өңірдің (*облыстың*) әрқайсысы үшін және республикалық маңызы бар 3 қала үшін бір АСК.

округтері бойынша *Мәжілісте* сайлау өткізу үшін құрылған.¹⁵ Барлығы 220 (аудандық) және қалалық АСК және 10 223 учаскелік сайлау комиссиясы (УСК) үшінші және төртінші деңгейлерді құрайды.¹⁶

ОСК және АСК жеті мүшеден, ал округтік сайлау комиссиялары бес мүшеден тұрады.¹⁷ Президент ОСК төрағасы мен екі мүшені тағайындайды, ал Парламенттің екі палатасы әрқайсысы екі мүшеден тағайындайды. Тиісті *мәслихаттар* тіркелген саяси партиялар алған ұсыныстар негізінде (тиісті сайлау комиссиясына бір кандидатура бойынша) АСК, округтік сайлау комиссияларының және УСК мүшелерін сайлайды. Белгіленген мерзімде саяси партиялардан ұсыныстар болмаған кезде *мәслихаттар* комиссия мүшелерін қоғамдық ұйымдар мен жоғары тұрған сайлау комиссияларының ұсыныстары негізінде сайлайды.¹⁸ 1 қаңтардан бастап барлық екінші деңгейдегі АСК мүшелері, сондай-ақ аудандық және қалалық АСК төрағалары, орынбасарлары мен хатшылары кәсіби тұрақты негізде жұмыс істейді. ОСК жеті мүшесінің екеуі және төменгі деңгейдегі комиссия мүшелерінің 65 пайыздан астамы әйелдер.

Техникалық дайындық белгіленген мерзімде жалғасады. ОСК тұрақты отырыстар өткізді, оған бұқаралық ақпарат құралдарының, саяси партиялардың және мемлекеттік мекемелердің өкілдері қатысты. Азаматтық қоғам ұйымдары ОСК отырыстарына қатыса алады, бірақ оларды шақыру міндетті емес.¹⁹ ОСК отырыстары ым-ишара тіліне сурдоаудармасымен қазақ және орыс тілдерінде тікелей эфирде көрсетіледі және шешімдер осы уақытқа дейін жедел жарияланды. 1 наурыздағы жағдай бойынша ОСК Сайлау туралы заңды толықтыратын бірнеше қаулылар шығарды, соның ішінде мүгедектердің сайлау процесіне қатысуын кеңейту.²⁰ Бүгінгі таңда ОСК мүшелері ашық отырыстарда талқылаусыз бірауыздан шешім қабылдады, оны ДИАҚБ СБМ бақылап отырды.

ОСК саяси партияларды, бұқаралық ақпарат құралдарын және азаматтық қоғам ұйымдарын қоса алғанда, төменгі деңгейдегі сайлау комиссиялары мен басқа да мүдделі тараптар үшін аралас форматта өткізілетін жалпыұлттық оқу бағдарламасын іске асырады. Сайлаушыларға арналған ақпараттық науқан жалғасуда, науқанда сайлау күні және сайлаушылардың сайлау учаскесінің орналасқан жерін тексеру мүмкіндіктері туралы ақпаратпен қатар сайлаушыны тіркеу және верификациялау туралы, сондай-ақ сайлау күні өткізілетін рәсімдер туралы ақпарат беріледі. Бүгінгі күні ол ОСК веб-сайты, YouTube және Telegram арналары, қоғамдық билбордтар және бұқаралық ақпарат құралдары арқылы жүргізілді.²¹

Сайлауды өткізу органдарының лауазымды тұлғалары *Мәжіліс* пен *мәслихаттарға* бір мезгілде сайлау өткізу кезінде сайлау комиссияларының жүктемесінің артуына, сондай-ақ белгілі бір

¹⁵ Аудандық сайлау комиссиясының құзыреті аумағы бірдей иерархиялық деңгейдегі АСК аумағымен сәйкес келетін қалған 13 бірмандатты сайлау округтерінде округтік сайлау комиссиясы құрылмаған және АСК өз функцияларын орындайды.

¹⁶ Шетелде елден тыс дауыс беру үшін 69 УСК құрылды.

¹⁷ УСК құрамына тиісті сайлау учаскесі бойынша бөлінген сайлаушылар санына қарай 5-тен 11-ге дейін мүше кіреді.

¹⁸ Төмен тұрған сайлау комиссияларының мүшелерін *мәслихаттар* 2019 жылы сайлады.

¹⁹ ОСК ДИАҚБ СБМ-ға азаматтық қоғамнан отырыстарға қатысу туралы ешқандай өтініш алмағаны туралы хабарлады.

²⁰ ОСК қаулысында саяси партияларға сайлау науқанын жүргізу кезінде мүмкіндігі шектеулі жандардың қажеттіліктерін ескеру, ал мемлекеттік органдарға сайлау комиссияларына сайлау учаскелерінің қолжетімділігін бақылауға көмектесу және оларды аудиовизуалды және тактильді материалдар, *Брайль* қаріптері және үлкейткіш әйнектер сияқты әртүрлі құралдармен жабдықтау ұсынылды.

²¹ Бұқаралық ақпарат құралдарындағы жарнама, *атап айтқанда*, сайлау жүйесін, кандидаттарға қойылатын талаптарды және сайлаушыларды тіркеуді түсіндіреді.

округтерде кандидаттардың көп болуына байланысты кейбір проблемалар туралы ДИАҚБ СБМ-ға хабарлады.²²

VI. САЙЛАУШЫЛАРДЫ ТІРКЕУ

Интеллектуалды немесе психологиялық кемшілік салдарынан сот шешімі бойынша әрекетке қабілетсіз деп танылғандарды және қылмыстың ауырлығына қарамастан түрмеде отырғандарды қоспағанда, 18 жастан асқан барлық азаматтардың дауыс беруге құқығы бар.

Сайлаушыларды тіркеу пассивті және тұрақты тұрғылықты жеріне негізделген. Сайлаушылардың тізімдерін жергілікті атқарушы органдар (*әкімдіктер*) азаматтық хал актілерінің мемлекеттік тізілімінің деректері негізінде жасайды. Жылына екі рет, 1 қаңтар мен 1 шілдеге қарай *әкімдіктер* сайлаушылардың жаңартылған тізімдерін тиісті АСК ұсынады, ал АСК тізімдерді ОСК жүргізетін тізіліммен салыстырады. АСК сәйкес келмеген немесе қайталанған жағдайда *әкімдіктерге* өзгерістер енгізу туралы өтініш жасай алады. *Әкімдіктер* 26 ақпанға дейін УСК-да сайлаушылар тізімін ұсынды. 4 наурыздан бастап екі апта ішінде сайлаушылар өз деректерін тексеріп, сайлау учаскелерінде түсініктеме сұрай алады. 26 ақпанға жағдай бойынша тіркелген сайлаушылар саны 12 032 550 болды.

Сайлау күні өзінің тұрақты тұратын жері бойынша сайлау учаскесінде дауыс бере алмайтын сайлаушылар *әкімдіктерге* оларды сайлау күніне дейін 30 күннен кешіктірмей уақытша тұратын жері бойынша сайлаушылардың тиісті тізіміне енгізу туралы өтінішпен жүгіне алады.²³ Сонымен қатар, сайлау күнінен бастап 15 күн ішінде сайлаушылар кез-келген сайлау учаскесінде дауыс беруге мүмкіндік беретін сырттай дауыс беру куәлігін (СДК) сұрай алады. Денсаулыққа байланысты проблемалары бар және шалғай аудандардағы сайлаушылар үшін мобильді дауыс беру шарттары қарастырылған.²⁴ Арнайы сайлау учаскелері заң талаптарына сәйкес құрылды. Дауыс беруге құқығы бар, учаске аумағында тұрғылықты жерін растай алатын сайлаушылар тізіміне енгізілмеген сайлаушыларды тиісті учаскелік сайлау комиссиясы сайлауға дейін немесе сайлау күні сайлаушылар тізіміне қоса алады.

VII. ПАРТИЯЛАР МЕН КАНДИДАТТАРДЫ ТІРКЕУ

Сайлау күніне дейін елде кемінде 10 жыл тұратын 25 жас пен одан асқан сайлаушылар сайлауға түсуге құқылы. Сайлау туралы заң сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылық жасағаны үшін кінәлі деп танылған адамдар мен соттылығы өтелмеген адамдардың сайлауға түсу құқығынан айырады.²⁵

Жақында саяси партияларды тіркеуге қоятын талаптар ішінара ДИАҚБ-ның алдыңғы ұсыныстарын ескере отырып қайта қаралды. ДИАҚБ СБМ-ның барлық сұхбаттасушылары бұл өзгерістерді оң бағалады, бірақ кейбіреулері, соның ішінде тіркелуге тырысқан саяси (бастамашыл) топтар, сондай-ақ жаңадан тіркелген екі саяси партия билікке тіркеу процесінде

²² Сайлау күні әр сайлаушы парламенттік және жергілікті сайлауда дауыс беру үшін төрт-бес бюллетень алады.

²³ Олар әдеттегі тұрғылықты жері бойынша сайлаушылар тізімінен шығарылады деген шартпен.

²⁴ Мобильді дауыс беру сайлау күні 12:00 кешіктірмей тиісті учаскелік сайлау комиссиясына ұсынылатын жазбаша өтініш негізінде мүмкін болады және рұқсат етілген себептерге мыналар жатады: денсаулық жағдайы, науқас отбасы мүшесіне күтім жасау немесе шалғай немесе жету қиын жерде болу.

²⁵ Соттылығына байланысты тіркеуден бас тартылған кейбір сәтсіз кандидаттар ДИАҚБ СБМ-ға Конституциялық сотта соңғы талаптың конституциялылығына қарсы шығу ниеті туралы хабарлады.

кең дискрециялық өкілеттіктер беретін маңызды әкімшілік кедергілер туралы хабарлады, сонымен қатар сот арқылы қорғалу мүмкін еместігі туралы атап өтті.²⁶

Тек тіркелген саяси партиялар бірыңғай жалпыұлттық сайлау округінде кандидаттарды ұсына алады; кандидаттар жабық тізім құрамында ұсынылады. Бірмандатты сайлау округтерінде кандидаттарды тіркелген саяси партиялар, қоғамдық бірлестіктер және азаматтар өзін-өзі ұсыну арқылы жүзеге асыра алады²⁷ Парламенттік сайлауға тіркелу үшін партиялық тізім бойынша ұсынылған немесе бір мандатты сайлау округі бойынша үміткер әрбір кандидат үшін 1 050 000 теңге (шамамен 2 165 еуро) мөлшерінде қаржылық кепіл енгізу қажет.²⁸ Саяси партиялар жарна мөлшеріне қатысты алаңдаушылық білдірмесе де, көптеген бірмандатты үміткерлер ДИАҚБ СБМ мұндай соманы жинау кезінде қиындықтарға тап болғандығы туралы хабарлады.²⁹

ОСК пропорционалды тізімдерді тіркейді, ал АСК мен ОСКбір мандатты округтер бойынша үміткерлерді тіркеуге жауапты. 18 ақпанда заңмен белгіленген мерзімге дейін барлық тіркелген жеті саяси партия жалпы 281 кандидатты, оның ішінде 80 әйелді (28,5 пайыз) қамтитын бірыңғай жалпыұлттық сайлау округі бойынша өз тізімдерін ұсынды.³⁰ Сайлау туралы заңға сәйкес тізімдегі әйелдердің, жастардың және мүгедектердің жиынтық саны кандидаттардың кемінде 30 пайызын құрауы керек. ОСК мәліметтері бойынша, барлық жеті партия бұл талапты орындады.³¹ Бір мандатты сайлау округтерінде ұсынылған 609 кандидаттың 435-і тіркелді, оның ішінде 85 әйел (19,5 пайыз), оның 359-ы өзін-өзі ұсынған.³²

Сайлау туралы заңда кандидаттарды тіркеуден шығару туралы көптеген ережелер бар, ДИАҚБ СБМ бірнеше кандидаттар оларды қолдануда сенімділіктің жоқтығына алаңдаушылық білдірді.³³ Қазіргі уақытта 20-ға жуық көпшілік кандидаттар тіркеуден шығарылды, олардың көпшілігі салық декларацияларындағы сәйкессіздіктер негізінде шығарылды.

²⁶ Байтақ ДИАҚБ СБМ-ға 2019-2023 жылдар аралығында партияның тіркеуге өтінімі 18 рет қабылданбағанын хабарлады. Бұдан басқа, "Алга, Қазақстан" жаңа саяси партиясы 2022 жылдан бастап Әділет министрлігі олардың тіркеу құжаттарын алудан 10 рет бас тартқаны туралы ДИАҚБ СБМ-ға хабарлады; тіркеу құжаттары Саяси партиялар туралы заңның сақталмағандығына сілтеме жасай отырып қайтарылды. 2023 жылдың қаңтарында Әділет министрлігі тағы төрт партия алғашқы құжаттарын ұсыну арқылы тіркеудің бірінші кезеңінен өткенін хабарлады. Дербес деректерді қорғауға сілтеме жасай отырып, Әділет министрлігі партияға үміткерлерге партияға мүшелікке қойылатын заңнамалық талаптарға сәйкес келмейтін адамдардың аттарын ашудан бас тартады. Әкімшілік соттар бұл тәжірибені қолдады.

²⁷ Заң бойынша жалпыұлттық және бір мандатты сайлау округтерінде кандидаттарды бір мезгілде ұсынуға жол берілмейді.

²⁸ Соңғы парламенттік сайлауда 5 және одан да көп пайыз дауыс жинаған саяси партиялар депозит төлеуден босатылады. 3-тен 5 пайызға дейін дауыс алғандар депозиттің жартысын төлеуі керек, ал 1-ден 3 пайызға дейін алғандар жалпы соманың 70 пайызын төлеуі керек. 1 Еуро шамамен 474 теңгеге тең (қазақстандық теңге).

²⁹ ОСК-ға ұсынылған кандидаттардан жеңілдіктер және қаржы депозитін енгізу мерзімдерін ұзарту туралы өтініштер келіп түсті; заңнамада жеңілдіктер мен мерзімді ұзарту туралы ережелер. Ұсынылған бірнеше үміткерлер ДИАҚБ СБМ-ға депозит салу үшін қаражат жинау керек екендігі туралы хабарлады.

³⁰ *Amanat* 90 кандидат ұсынды (оның ішінде 26 әйел), *Ауыл* 25 (6 әйел), *Respublica23* (8 әйел), ҚХП 52 (15 әйел), Байтақ 18 (5 әйел), Ақ Жол 54 (15 әйел) және ЖСДП 19 (5 әйел). Партиялар сайлау бюллетенінде көрсетілген ретпен тізімделеді. "*Respublica*" ұсынған екі кандидат тіркелгенге дейін өз кандидатураларын алып тастады.

³¹ Барлығы 12 мүмкіндігі шектеулі үміткер партиялық тізімге енгізілген. Жастар 29 жасқа дейінгі адамдар ретінде жіктеледі; пропорционалды тізімде барлығы 19 жастар кандидаты және мажоритарлық қағидат бойынша 15 үміткер бар.

³² Бір мандатты сайлау округтерінде 45 кандидат тіркелгенге дейін өз кандидатураларын алып тастады; 125-і құжаттар пакетінің толық болмауына, сайлау кепілінің берілмеуіне, сыбайлас жемқорлық жағдайларына, өтелмеген соттылығына, соңғы 10 жыл ішінде елде тұрақсыз тұруына және сайлау алдындағы науқанға байланысты, сондай-ақ тіркеу мерзімі аяқталуына байланысты тіркеуден бас тартылды. Төрт үміткерді тіркеу мерзімі аяқталғанға дейін тоқтатылды; бір жағдайда адам өзінің кандидатурасын алып тастады, ал үш жағдайда олардың қаржылық декларациясының дәлсіздігіне байланысты.

³³ Мысалы, сайлау науқаны кезеңінің ресми басталуына дейін өткізілген сайлауалды іс-шаралары немесе активтер мен міндеттемелер туралы есептің нақты болмауы есептен шығаруға әкелуі мүмкін.

VIII. САЙЛАУ НАУҚАНЫ

Науқан ресми түрде 18 ақпанда басталып, 17 наурызда түн ортасында аяқталады. Заң науқан ресми басталғанға дейін айыппұлдарды және/немесе санкциялар ретінде тіркеуден бас тартуды көздейтін сайлауалды қызметке тыйым салады. Заң бойынша мемлекеттік және жергілікті әкімшілік органдары конкурса қатысушылардың барлығына орын-жайларын, жабдықтарын және басқа да активтерін беруге және оларға тең жағдай жасауға тиіс.

Сайлауалды іс-шараны ашық ауада өткізу үшін үміткерлер жоспарланған іс-шарадан бес күн бұрын жергілікті билікке хабарлауы керек. Заң бойынша атқарушы органдар іс-шараны өткізуге негіздердің кең тізімі негізінде рұқсат беру немесе бас тарту немесе іс-шараны өткізу үшін басқа қоғамдық орын мен уақытты ұсыну құқығын өзіне қалдырады. Заңнамада осындай іс-шараларды өткізу үшін арнайы бөлінген орындар көзделген. Көптеген байқауға қатысушылар ДИАҚБ СБМ-ға ашық ауада митингілер өткізбейтіндіктерін хабарлады, ал кейбіреулері мұндай іс-шараларға тыйым салынады деген пікірлерімен бөлісті.

Мемлекеттік ресурстарды мақсатсыз пайдалануға, қайырымдылық акцияларына және сайлаушыларға тауарларды, қызметтерді, ақшаны немесе экономикалық пайданы уәде етуге тыйым салынады. Мемлекеттік лауазымдарды атқаратын кандидаттарға сайлау алдындағы науқан барысында өзінің қызметтік жағдайын өз мүддесіне пайдалануға тыйым салынады. Қызметтік міндеттерін орындау кезінде мемлекеттік және жергілікті өзін-өзі басқару органдарының шенеуніктерін үгіттеу заңсыз болып табылады. Сайлауалды науқанының ережелерін бұзу кандидатты немесе бүкіл партиялық тізімді тіркеуден шығаруға әкелуі мүмкін.

Науқан әзірге жанданған болып көрінеді, атап айтқанда онлайн және бір мандатты сайлау округтерінде кандидаттар саны көп, сонымен қатар осы сайлауға қатысатын екі жаңа саяси партияның болуына байланысты.³⁴ Бірінші кезекте партиялар мен кандидаттар жабық жерлерде, негізінен жұмыс орындарында кездесулер ұйымдастырады, плакаттар мен билбордтарды пайдаланады және әлеуметтік желілерде белсенді қатысуды қолдайды. 18 ақпанда «*Amanat*» басқарушы партиясының бастамасымен алты тіркелген саяси партия меморандумға қол қойып, адал науқан жүргізуге келісті.³⁵ Алматыда бірнеше өзін-өзі ұсынған, тәуелсіз және оппозициялық бір мандатты кандидаттар сайлауалды науқанын өткізу үшін күш біріктіріп, бірлескен манифест шығарды.³⁶ Науқанда бірде-бір жеке тақырып немесе сұрақ басым болған жоқ, қатысушылар азық-түлік бағасының өсуі, тұрғын үй, қалалық қауіпсіздік және жайлылық, ауыл шаруашылығы, саяси және экономикалық реформалар, шағын және орта бизнесті қолдау, заңның үстемдігі, дұрыс басқару, қоршаған ортаны қорғау сияқты көптеген әлеуметтік және экономикалық мәселелерге, Ресей Федерациясының Украинаға басып кіруінен туындаған соғыстыңсалдары, ұлттық тәуелсіздік пен егемендік тақырыбына даназар аударды.

Facebook, Instagram және YouTube сайттарында барлық партиялардың, жекелеген кандидаттардың және инфлюенсерлердің онлайн-науқанын ДИАҚБ СБМ бақылап отырды. Осы уақытқа дейін Instagram ең көп қолданылатын платформа болды. Партиялар өздерінің аккаунттарын айрықша контент орналастыру үшін, сондай-ақ негізінен оқиғалар туралы

³⁴ Мысалы, Астанадағы 2 сайлау округіне тиісінше 41 және 42 кандидат қатысады, одан кейін 37, 34 және 33 кандидаттары бар Алматыдағы 3 сайлау округі қатысады. Бес кандидаты бар №25 Түркістан облысының бір мандатты сайлау округі кандидаттардың ең аз санына ие.

³⁵ ЖСДПегер барлық бәсекелестер заңдарды сақтаса, ешқандай меморандум қажет емес деп құжатқа қол қойған жоқ.

³⁶ Бұл платформа Парламенттегі билеуші партияның көпшілігіне балама болуға уәде береді және азаматтарды өзін-өзі ұсынған кандидаттарға дауыс беруге шақырады.

бейнероликтерден, фотосуреттерден және сайлауалды плакаттардан тұратын кандидаттардың контентін қайта басып шығару үшін пайдаланады.³⁷ Кейбір танымал YouTube арналары сайлау алдындағы пікірталасқа орын бөліп, кандидаттарды дебаттарға шақырды. Қолдаудың белгісі ретінде көптеген ізбасарлары бар танымал тәуелсіз кандидаттар онлайн-кеңістікті ұсынады және тәуелсіз кандидаттарды басқалардан, кейде өздерінің сайлау округтерінен насихаттайды. Инфлюенсерлердің онлайн-посттары, басқалармен қатар, журналистерге жасалған шабуылдар мен елдегі сыбайлас жемқорлыққа арналған.

IX. САЙЛАУ НАУҚАНЫН ҚАРЖЫЛАНДЫРУ

Сайлау науқанын қаржыландыру негізінен ОСК қаулыларымен толықтырылған Сайлау туралы заңмен реттеледі. Парламенттік саяси партиялар жыл сайынғы мемлекеттік қаржыландыруды соңғы парламенттік сайлауда алынған дауыстарға пропорционалды түрде алады; бұл қаражатты сайлау алдындағы үгіт-насихатқа жұмсауға тыйым салынады. Саяси партиялар өз науқандарын өз қаржы көздерінен, сондай-ақ жеке және заңды тұлғалардың қайырымдылықтарынан қаржыландыра алады.³⁸ ДИАҚБ-ның алдыңғы ұсынымына сәйкес Сайлау туралы заңға түзетулер жеке қайырымдылықтар үшін шектеулер енгізді: жеке тұлға үшін 7 миллион теңге; және ұйымдар үшін 35 миллион теңге. Мемлекет қаржыландыратын ұйымдардың, қайырымдылық ұйымдарының, діни қауымдастықтардың және шетелдік, заттай және жасырын көздерден жарналарға тыйым салынады. ДИАҚБ СБМ кездескен саяси партиялардың көпшілігі ағымдағы науқанды қаржыландыруға қатысты мәселелерді көтерген жоқ.³⁹

Партиялық тізімге үміткерлер өз науқандарын өз партияларының сайлау қоры есебінен қаржыландырады. Көпшілік кандидаттар өз науқандарын кандидаттың өз қаражаты және азаматтар мен ұйымдардың, соның ішінде саяси партиялардың ерікті қайырымдылықтары арқылы қаржыландырады.⁴⁰ Олар сондай-ақ бұқаралық ақпарат құралдарында сөз сөйлеуді, баспа материалдарын және көлікті қоса алғанда, нақты көрсетілген шығындарды жабу үшін мемлекеттік субсидия алуға құқылы.⁴¹ Үміткерлер бұл субсидияны тікелей алмайды, бірақ қызмет көрсетушілермен жасалған келісімшарттарды, сондай-ақ шот-фактураларды ұсыну арқылы тиісті АСК/ОСК жүгінуі керек. Бір мандатты округтен үміткер кандидаттар үшін сайлау қорынан бөлінетін қолданыстағы шығыстардың тиімді лимиті 49 миллион теңгені, ал жалпыұлттық сайлау округіндегі партиялар үшін 1 миллиард 50 миллион теңгені құрайды.

Тіркелгеннен кейін Саяси партиялар мен кандидаттар ОСК таңдаған банкте арнайы шоттар ашуы керек.⁴² Бірқатар мажоритарлық кандидаттар ДИАҚБ СБМ-ға сайлау алдындағы науқанның арнайы шоттарын ашу мен жұмыс істеудегі түрлі қиындықтар туралы, сондай-ақ мемлекеттік субсидиялар алу рәсімінде айқындықтың жоқтығы туралы хабардар етті.

³⁷ Партиялар мен саяси партиялардан үміткер кандидаттар негізінен оқиғалардан кейін посттар жариялайды, оларды алдын-ала сирек жариялайды.

³⁸ Науқанға жұмсалған саяси партияның меншікті қаражаты 350 миллион теңгеден аспауға тиіс, ал азаматтар мен ұйымдардың қайырымдылықтарының жалпы сомасы 700 миллион теңгеден аспауға тиіс.

³⁹ Жаңадан тіркелген "Байтақ" ДИАҚБ СБМ-ға қаражат жинаудағы кейбір қиындықтар туралы, атап айтқанда партияны тіркеу мен осы сайлау арасындағы қысқа уақытты ескере отырып, хабарлады.

⁴⁰ Кандидаттың өз қаражаты 14 миллион теңгеден аспауы тиіс. Азаматтар мен заңды тұлғалардың жарналарының жалпы сомасы 35 миллион теңгеден аспауы тиіс.

⁴¹ ОСК қаулысына сәйкес әрбір бір мандатты кандидат теледидарда, радиода сөйлегені және мерзімді баспасөз басылымдары мен онлайн-дереккөздерде екі мақала жариялағаны үшін шамамен 450 000 теңге жұмсауға құқылы; жария іс-шаралар мен баспа материалдары үшін 300 000 теңге; және көлік үшін 200 000 теңге.

⁴² ОСК науқанның арнайы шоттарын ашу үшін Халық банкін белгіледі.

Тиісті сайлау комиссияларына сайлау науқанының кірістері мен шығыстарын қадағалау өкілеттіктері берілген.⁴³ Сайлау нәтижелері жарияланғаннан кейін үш күн өткен соң, саяси партиялар мен бір мандатты кандидаттар тиісті сайлау комиссиясына барлық кірістер мен шығыстарды көрсететін қаржылық есептерді ұсынады, содан кейін бұл есептерді сайлау нәтижелері анықталғаннан кейін бес күннен кешіктірмей жариялауы керек. ОСК қаулысымен есептің үлгісі белгіленеді және аралық қаржылық есептерді жариялау көзделеді; 1 наурызға жағдай бойынша бірде-бір аралық есеп жарияланбаған.⁴⁴

Сайлау туралы заң кандидаттарды тіркеуден шығаруды және егер дауыс беруден кейін сайлау науқанын қаржыландыруда бұзушылықтар анықталса, сайлау нәтижелерін жарамсыз деп тануды көздейді.⁴⁵ Заң бұл санкцияларды қолданудың нақты критерийлерін белгілемейді және оларды қолдану кезінде кең еркіндікке жол береді.

X. БҰҚАРАЛЫҚ АҚПАРАТ ҚҰРАЛДАРЫ

Медиа нарыққа бұқаралық ақпарат құралдарына бөлінетін мемлекеттік қаржыландырудың едәуір көлемі әсер етеді.⁴⁶ Теледидар саяси ақпараттың маңызды көзі болып қала береді, дегенмен онлайн медиа мен әлеуметтік желілердің танымалдығы артып келеді. Ұлттық қоғамдық хабар таратушылар жоқ; үш негізгі ұлттық хабар таратушы компания, *Khabar TV*, *Qazaqstan TV* және *Zhibek Zholy*, мемлекетке тиесілі, ал БАҚ-тағы жеке меншік ашық емес⁴⁷. ДИАҚБ СБМ сұхбаттасушыларының пікірінше, соңғы кезде сыни көзқарастағы онлайн журналистер мен блогерлерді қорқыту мен қудалаудың көптеген жағдайлары жазасыздық сезімін тудырды және өзін-өзі цензураның кең таралуына ықпал етті.⁴⁸

⁴³ ОСК-ға пропорционалды сайлауға қаржылық қадағалау жүктелген, ал мажоритарлық қағидат бойынша үміткерлердің сайлауды жарысын тиісті АСК және округтік сайлау комиссиялары бақылайды.

⁴⁴ Бәсекелестердің кірістері мен шығыстары туралы есептер сайлау кезеңінде айына екі рет жариялануы керек.

⁴⁵ Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодекс сонымен қатар сайлау науқанын қаржыландыру ережелерін бұзғаны үшін санкцияларды, соның ішінде сайлау науқанының шығыстары туралы есептілікті ұсынбағаны үшін және көрсетілмеген банктік шоттар арқылы науқандарды қаржыландырғаны үшін айыппұлдарды анықтайды.

⁴⁶ БАҚ бөлінетін мемлекеттік қаржыландыру көлемін Қазақстанның барлық жарнама нарығымен салыстыруға болады. 2022 жылы мемлекеттік ақпараттық саясатты жүргізуге бөлінген Ақпарат және қоғамдық даму министрлігінің (АҚДМ) бюджеті 55,4 млрд теңгені құрады. Жергілікті өзін өзі басқару мекемелері ұлттық және жергілікті бұқаралық ақпарат құралдарына да қаражат бөледі. [Орталық Азия Жарнама Қауымдастығының](#) мәліметтері бойынша, 2022 жылы бүкіл медиа жарнама нарығы 74,5 млрд теңгені құрады.

⁴⁷ Заңнамада түпкілікті меншік иесі туралы ақпаратты жария ету талап етілмейді.

⁴⁸ Мысалы, 14 қаңтарда белгілі журналист және бір мандатты округ бойынша кандидат Динара Эгеубаеваның көлігі [ортенді](#). 19 қаңтарда тағы бір танымал журналист Вадим Борейк пәтерінің есігі монтажды көбікпен [жабылды](#), ал 20 ақпанда оның операторына тиесілі екі көлік [ортенді](#). 8 ақпанда *Ulysmedia* бас редакторы Самал Ибраева жануарлардың дене мүшелері мен балаларының суреттері салынған пакет [алды](#). Бұған дейін, 18 қаңтарда Ибраева ханым өзі және отбасы туралы жеке ақпарат интернетте жарияланғанын [хабарлады](#). ElMedia соңғы алты айда олардың кеңселерінің терезелері алты рет сынғанын [хабарлады](#); соңғы шабуыл 13 қаңтарда болды. 22 ақпанда тергеуші журналист Данияр Молдабеков өз пәтерінің жанында [ұрылды](#). 20 қаңтарда Президенттің баспасөз хатшысы Руслан Желдібай өзінің Facebook-тегі [жазбасында](#) президент Тоқаев құқық қорғау органдарына журналистерге жасалған шабуылдарды тек кінәлілерді ғана емес, осындай қылмыстарға тапсырыс бергендерді де анықтап, мұқият тергеуді тапсырғанын мәлімдеді. 21 ақпанда полиция 2022 жылдың қыркүйегі мен 2023 жылдың 20 ақпаны аралығында болған шабуылдарға байланысты 18 адамды ұстағанын [хабарлады](#). 28 ақпанда полиция журналистер мен блогерлерге қарсы шабуылдардың үйлестірушісі болған және бұқаралық ақпарат құралдарының өкілдеріне қатысты ақпарат 30 астам заңсыз әрекет жасаған қылмыскер деген болжаммен шетелдік азаматты қамауға алу туралы [жариялады](#). Алайда жәбірленушілердің көпшілігі ДИАҚБ СБМ тергеудің дұрыстығына күмән келтіріп, шабуылдарға тапсырыс бергендерді полиция әлі анықтамағанын атап өтті.

Конституция сөз бостандығына, бұқаралық ақпарат құралдарына кепілдік береді және цензураға тыйым салады. Алайда, ДИАҚБ СБМ сұхбаттасушылары құқықтық база бұқаралық ақпарат құралдарын шектейді деп санайды.⁴⁹ Бұған ақпаратқа қол жетімділіктің шектелуі, сондай-ақ қорлау, жалған ақпарат тарату және жала жабу үшін қылмыстық қудалау және мемлекеттік лауазымды қызметкерлерді, соның ішінде қазіргі Президентті қорлау кіреді.

Ақпарат және қоғамдық даму министрлігі (АҚДМ) хабар тарату, баспа және онлайн БАҚ үшін реттеуші және қадағалаушы орган болып табылады. АҚДМ, Бас прокуратура мен соттар кең ауқымды бұзушылықтар негізінде веб-сайттарға кіруді шектеуге құқылы.⁵⁰ Науқан кезінде АҚДМ негізгі ұлттық және аймақтық бұқаралық ақпарат құралдары мен әлеуметтік желілерге мониторинг жүргізеді және бұзушылықтар анықталған жағдайда ОСК мен Бас прокуратураға хабарлайды.

Сайлау туралы заң мен ОСК қаулысы бұқаралық ақпарат құралдарын сайлауалды науқанға конкурсқа қатысушылардың объективті жариялануын қамтамасыз етуге, конкурсқа қатысушылардың ар-намысы мен қадір-қасиетіне нұқсан келтіруі мүмкін материалдарды жариялаудан бас тартуға, кемінде бес жыл жұмыс тәжірибесі бар мақұлданған ұйымдар ғана жүргізетін қоғамдық пікір сауалнамаларын жариялауға және бос эфир уақыты мен кеңістікті бөлу үшін тең жағдайларды қамтамасыз етуге міндеттейді.⁵¹ Сайлау туралы заңға енгізілген соңғы түзетулер бұқаралық ақпарат құралдарының ережелерін барлық онлайн платформа пайдаланушыларына (соның ішінде Telegram немесе WhatsApp сияқты әлеуметтік желілер мен жедел хабар алмасу мессенджерлеріне) кеңейтті. ДИАҚБ СБМ-ның кейбір сұхбаттасушылары онлайн-пайдаланушыларды кеңінен реттеу заңнаманың таңдамалы қолданылуына әкелуі мүмкін деп аландаушылық білдіргенімен, ОСК және АҚДМ ДИАҚБ СБМ-ға әлеуметтік желілердің мониторингі негізінен саяси жарнамаларды ресми түрде сататын пайдаланушыларға бағытталғанын хабарлады.

Сайлау туралы заңда бос эфир уақытын бөлу қарастырылмаған. Мажоритарлық қағидат бойынша үміткер кандидаттарға ақылы саяси жарнама үшін мемлекеттік қаржыландыру беріледі. Сонымен қатар, заң ОСК және АСК сәйкесінше саяси партиялар мен бірмандатты округтерден үміткер кандидаттар арасында пікірталас ұйымдастыру құқығын береді.⁵² 19 ақпанда ОСК әрбір кандидатқа бұқаралық ақпарат құралдарындағы ақылы саяси жарнамаға 450 000 теңге бөлді.

⁴⁹ 2022 жылғы 16 наурызда президент Тоқаев "мемлекеттің мүдделерін, қоғамның талаптарын және медиасфераның даму тенденцияларын ескере отырып, БАҚ туралы заңды қайта қарау қажет" деп [мәлімдеді](#). 2023 жылдың 2 ақпанында АӘДМ азаматтық қоғам мен халықаралық қоғамдастықтың кейбір мүшелері [сынға алған](#) БАҚ туралы заңның жаңа жобасын [жариялады](#). АҚДМ мәліметінше, сайлау науқаны кезінде мұндай шаралар қолданылған жоқ.

⁵⁰ 2022 жылы Әділет министрлігі 14000-нан астам веб-сайтты ұлттық бұғаттауға [бастамашы болды](#), оның 127-сі "жаман ақпарат" таратқаны үшін және 101-і жалған ақпарат таратқаны үшін. Мұндай шешімдер бойынша заңды түрде дауласуға немесе шағымдануға болмайды, бұл ретте бұғатталған веб-сайттардың ресми мемлекеттік тізілімі жоқ.

⁵¹ Ақылы саяси жарнамаларды сату үшін бұқаралық ақпарат құралдары мен блогерлер өздерінің прайс-ұсыныстарын жариялап, оларды ОСК-ға немесе тиісті АСК-ға ұсынуы керек. Барлығы 90 хабар таратушы БАҚ, 180 баспа және 195 онлайн БАҚ, сондай-ақ 40 онлайн платформа пайдаланушылары ОСК-ға өздерінің баға тізімдерін ұсынды, ал 2170 БАҚ пен онлайн пайдаланушылар баға тізімдерін АСК-ға [ұсынды](#). Хабар таратушы БАҚ жаңалықтар мен аналитикалық бағдарламалар аясында үгіт-насихат материалдарын жариялауға тыйым салынғанымен, кейбір хабар таратушылар жаңалықтар материалдарын саяси жарнама ретінде ұсынады.

⁵² ОСК 16 наурызда *"Хабар" телеарнасында* барлық жеті саяси партия арасында бір-бірден пікірталас ұйымдастыруға ниетті.

ДИАҚБ СБМ алты трансляция мен алты онлайн-БАҚ мониторингін бастады.⁵³

XI. ШАҒЫМДАР МЕН ӨТІНІШТЕР

Сайлау бойынша нормативтік-құқықтық база дауларды сайлауды өткізу органдарының, мамандандырылған әкімшілік соттардың және Жоғарғы соттың шешуін көздейді.⁵⁴ Сайлауды өткізу органдарының шешімдеріне шағым берудің жалпы мерзімі-10 күн. Сайлау комиссияларында шағымдарды қарау үшін бес күн және төменгі деңгейдегі комиссиялардың шешімдеріне шағымдарды қарау үшін үш күн бар.⁵⁵ ОСК шешімдеріне Жоғарғы соттың Әкімшілік істер жөніндегі алқасында шағым жасалады. Шағымдар комиссиялар мен соттарға электронды жүйе арқылы берілуі мүмкін және сот отырыстарына онлайн режимінде қатысу мүмкіндігі бар, бұл ДИАҚБ СБМ сұхбаттасушыларының пікірінше, процесті айтарлықтай жеңілдетеді.

ОСК шағымдар мен басқа хабарламалардың дерекқорын жүргізсе де, бұл ақпарат көпшілікке қол жетімді емес. ДИАҚБ СБМ-ның өтініші бойынша 248-ге жуық өтінішті қамтитын ОСК дерекқорынан үзінді алды, олардың көпшілігі байқаушыларды аккредиттеуге, үгіт-насихат және кандидаттарды ұсыну мәселелеріне қатысты құқықтық ережелерді түсіндіру туралы өтініштер болды. Қазіргі уақытта аймақтық әкімшілік соттарға сайлау өткізудің ашықтығы мен кандидаттарды ұсынуға қатысты округтік сайлау комиссияларының шешімдеріне қатысты шектеулі шағымдар түсті. Бірнеше аймақтарда мамандандырылған әкімшілік соттар округтік сайлау комиссияларының 10 жылдық өмір сүру талаптарын жетік түсіндірмеуіне байланысты бір мандатты округтер бойынша кандидаттарды ұсынадан бас тарту туралы шешімдерін жойды. Осы сот прецедентінен және ОСК ның кейінгі түсіндірмесінен кейін көптеген округтік сайлау комиссиялары өз тәжірибелерін өзгертті.⁵⁶

Кандидаттарды тіркеуге арналған шағымдар ОСК немесе Жоғарғы Сотқа жіберіледі.⁵⁷ Қазіргі уақытта тіркелмеген үміткерлер оларды тіркеуден бас тартуға, соның ішінде толық емес салық декларацияларына, сондай-ақ алынбаған соттылығына байланысты шағым түсірді. Бірнеше сұрауларға, соның ішінде Жоғарғы сотқа жіберілген жазбаша хатқа қарамастан, ДИАҚБ СБМ Жоғарғы сотта және аймақтарда сайлауға қатысты мәселелер бойынша сот отырыстарының уақыты туралы әрдайым мерзімінде хабардар бола бермеді, бұл сот отырыстарын бақылау мүмкіндігін шектеді.⁵⁸ Соттардың шешімдері Интернетте уақтылы жарияланбайды.⁵⁹

Сайлаудағы қылмыстық және әкімшілік бұзушылықтарға байланысты шағымдар мемлекеттік прокурорларға берілуі мүмкін, олар бес күн ішінде қаралуы керек. Прокуратура әкімшілік құқық бұзушылық туралы істерді де өз бастамасымен қозғай алады. Бес жағдайда тіркелген кандидаттарға қатысты, сондай-ақ заңнама ережелерін бұзғаны үшін бес тұлғаға қатысты болжамды мерзімінен бұрын үгіт жүргізу туралы әкімшілік істер қозғалды. Кейбір

⁵³ Телеарналар: *ХабарТВ, QazaqstanTV, Жібекжолы, КТК, Бірінші Еуразия арнасы және 31 арна; Онлайн-БАҚ: tengrinews.kz, zakon.kz, vlast.kz, kaztag.kz, orda.kz және eulysmidia.kz.*

⁵⁴ Сайлау комиссиясына да, сотқа да шағым берілген жағдайда, сот талқылауы басым күшке ие болады.

⁵⁵ Шағымдардың түрлері үшін арнайы мерзімдер қолданылады. Сайлау комиссиялары сайлаушылар тізіміне енгізуге байланысты шағымдарды сол күні қарауға тиіс және олардың шешімдері одан әрі жеделдетілген сот қарауына жатады. Сайлауға дейін бес күн ішінде немесе сайлау күні берілген шағымдар дереу қаралуы керек.

⁵⁶ Бастапқыда сотқа берілген 18 апелляцияның көпшілігін өтініш берушілер кері қайтарып алды, өйткені олардың сәйкестігін кейіннен күмән келтіретін ниеті округтік сайлау комиссиялары растады.

⁵⁷ Мұндай шағымдарды берудің соңғы мерзімі-жеті күн; ОСК мен Жоғарғы соттың шешім қабылдауға жеті күні бар.

⁵⁸ Мысалы, ДИАҚБ СБМ сот отырысы туралы 27 ақпанда отырыс жалғасқаннан кейін ғана хабардар болды.

⁵⁹ Іс тараптары өз шешімдеріне қол жеткізе алатын болса да, сот шешімдеріне жұртшылықтың қолжетімділігі өте шектеулі.

мажоритарлық қағидат бойынша үміткер кандидаттар осы процедуралардың іріктеп басталуына қатысты алаңдаушылық білдірді.⁶⁰

2022 жылғы Конституцияға түзетулер енгізілгеннен кейін, 2023 жылдың 1 қаңтарында жаңадан құрылған Конституциялық сот жұмыс істей бастады. Сайлаудың түпкілікті нәтижелеріне сайлау нәтижелері жарияланған күннен бастап 10 күн ішінде Конституциялық Сотқа шағым жасалуы мүмкін. Нәтижелерге Президент, Парламенттің екі палатасының спикерлері, Парламент депутаттарының кемінде бестен бірі және Премьер-Министр шағымдана алады.

ХІІ. АЗАМАТТЫҚ ЖӘНЕ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ БАЙҚАУШЫЛАР

Заң сайлауды азаматтық және халықаралық бақылауды көздейді. Қоғамдық бірлестіктер мен коммерциялық емес ұйымдар азаматтық байқаушыларды ұсына алады. Жақында өзгертілген Сайлау туралы заң азаматтық байқаушыларды аккредиттеудің ресми процесін енгізді. ОСК Әділет министрлігінде тіркелген жергілікті ұйымдарды аккредитациядан өткізеді, ал АСК жергілікті Әділет департаменттерінде тіркелген ұйымдарды аккредитациялайды. Аккредитация алу үшін ұйым өзінің жарғысында сайлауды бақылау қызметіне сілтеме жасауы керек. Азаматтық байқаушылардың кейбір топтары ДИАҚБ СБМ-ға 30 күнге дейін созылуы мүмкін аккредиттеу процесінің ұзақтығына қатысты алаңдаушылықтары туралы хабарлады, бұл олардың қаражат жинау, байқаушыларды жұмылдыру және оқыту сияқты дайындықтарын кешіктіретінін атап өтті.

Заң бойынша аккредиттелген ұйымдар сайлаудың барлық түрлерін бір жыл ішінде, соның ішінде сайлау күніндегі процедураларды, дауыс беруді, дауыстарды санауды және қорытындылауды бақылай алады. Ұйымдар аккредитациядан өткен сайлау комиссиясының жауапкершілік аймағындағы сайлауды бақылау үшін аккредиттелген. Байқаушыны аккредиттейтін сайлау комиссиясы байқаушыны заңның бұзылғанын анықтап, бақылау құқығынан айыруы мүмкін. 1 наурыздағы жағдай бойынша 9 отандық ұйым ОСК және 10 - АСК аккредиттелген.

Кандидаттар мен тіркелген саяси партиялар өздерінің агенттерін (сенімді тұлғаларын) және байқаушыларын жіберуге құқылы. ОСК халықаралық байқаушыларды аккредиттеудің ресми рәсімін енгізді.

ХІІІ. ДИАҚБ СБМ ҚЫЗМЕТІ

ДИАҚБ СБМ 8 ақпанда Астанада ресми түрде баспасөз мәслихатымен ашылды. Миссия басшысы ОСК төрағасымен, Сыртқы істер министрінің орынбасарымен және басқа да жоғары лауазымды мемлекеттік шенеуніктермен, саяси партиялардың, бұқаралық ақпарат құралдарының, азаматтық қоғамның басшылары мен өкілдерімен, сондай-ақ дипломатиялық және халықаралық қоғамдастық мүшелерімен кездесті.

ЕҚЫҰ Парламенттік Ассамблеясы (ЕҚЫҰ ПА) сайлау күнін бақылау үшін байқаушылар делегациясын жіберу ниетін жариялады. ЕҚЫҰ-ның қазіргі төрағасы Ирен Хараламбидисті (Кипр) арнайы үйлестіруші етіп, ал Рейнхольд Лопатканы (Австрия) ЕҚЫҰ ПА делегациясының басшысы лауазымын атағайындады.

***Жалғыз ресми нұсқасы-ағылшын нұсқасы.
Бейресми аударма қазақ және орыс тілдерінде қолжетімді.***

⁶⁰ Әр түрлі аймақтарда сайлау науқанының басталуы туралы хабарланды, соның ішінде ДИАҚБ СБМ ҰБ; дегенмен, кейбір өтініштер ғана прокуратураның әкімшілік іс қозғауына әкелді.